

УДК 792.071.2.027 (470) Цветков (045)
DOI 10.34064/khnum2-2509

Гордєєв Сергій Іванович

Харківська державна академія культури,
кандидат мистецтвознавства, професор,
заслужений діяч мистецтв України,
завідувач кафедри режисури
e-mail: svishenka@mail.ru
ORCID iD: 0000-0002-5654-0837

ТЕАТРАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ПРИНЦИПИ В. І. ЦВЕТКОВА У ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОГО АКТОРА ТА РЕЖИСЕРА

*До відомих митців Харківщини належить В. І. Цветков (1918–2011), режисер, музикант і театральний педагог, який виховав цілу плеяду видатних майстрів сцени, але чия діяльність ще не стала предметом глибокого дослідження, отже, стаття є **першою спробою** в цьому напрямі. Звертаючись, насамперед, до особистих архівних матеріалів та власних попередніх напрацювань, автор статті систематизує, узагальнює, доповнює й розширює інформацію щодо творчості митця та його педагогічних принципів, **маючи на меті** відтворення його цілісного образу як театального педагога, актора, режисера-композитора та оцінку його ролі в історії вітчизняного театру.*

***Підсумовується**, що В. Цветков – людина виняткової ерудиції, високої культури, талановитий спеціаліст у царині театальної освіти, авторитетний дослідник і популяризатор спадщини К. Станіславського – зробив значний внесок у формування харківської театральної школи, запровадивши ефективну методіку підготовки українських акторів і режисерів. Вагомим здобутком Цветкова-викладача стало застосування в роботі новітніх досягнень в психології, фізіології, теорії театру та кіно; суттєве значення мало органічне поєднання системи Станіславського з евристичними відкриттями у психології творчості. Визначний режисер і педагог, Цветков був одночасно й автором статей, навчальних посібників зі сценічної майстерності та режисури, методики їх викладання. Але в якій би галузі практики й теорії театального мистецтва він не виступав, перед нами, перш за все, Людина з великої літери. Для молодого покоління акторів і режисерів В. Цветков – ідеал гармонійної особистості, яка пізнала щастя натхненної праці та життя в мистецтві.*

***Ключові слова:** Всеволод Іванович Цветков; актор; режисер; педагог; Харківський інститут мистецтв; Харківська державна академія культури; театральна школа Цветкова.*

Постановка проблеми. Сучасне українське театрознавство, спираючись на театральну практику XX–XXI століть, приділяє значну увагу широкому колу питань еволюції режисерського та акторського мистецтва, театральної освіти, синтезу традиційних та інноваційних форм виховання творчої молоді. Ці розвідки набувають особливу вагу в контексті театрального мистецтва сьогодення, позначеного творчими та педагогічними пошуками майстрів українського театру. Тяжіння до експерименту й новацій завжди вирізняли кращих представників харківської театральної школи, творчі досягнення багатьох з яких ще не отримали системної наукової оцінки. До відомих митців Харківщини належить і Всеволод Іванович Цветков, чия сценічна та педагогічна діяльність ще не стала предметом глибокого дослідження, отже, наша стаття є першою спробою в цьому напрямі.

Акторська та режисерська діяльність В. І. Цветкова припадає на 1930–1970 рр. XX ст. З ім'ям митця пов'язаний надзвичайно плідний період у діяльності кількох провідних театрів – Харківського драматичного театру ім. О. С. Пушкіна, Воронізького драматичного театру ім. О. Кольцова, Ярославського драматичного театру ім. Ф. Г. Волкова – і театральних вишів: Ярославського театрального училища (нині – Ярославський державний театральный інститут), Харківського інституту мистецтв (нині – Харківський національний університет мистецтв імені І. П. Котляревського) та Харківської державної академії культури. В якості педагога Цветков виступав ще у 60-ті роки XX ст. (його ім'я – серед засновників Ярославського театрального училища).

Підґрунтям педагогіки В. І. Цветкова став, насамперед, його власний творчий досвід, набутий під час акторської

та режисерської роботи, теоретичні й практичні надбання видатних майстрів психологічного театру – К. Станіславського, В. Петрова, А. Крамова, Ф. Шишигіна, Г. Товстоногова, Л. Сердюка, В. Аристова. Тому сьогодні ім'я В. Цветкова є для нас уособленням історії українського театру ХХ – початку ХХІ ст., його «особистісною» сторінкою естетичних, професійних, методологічних пошуків у царині акторського і режисерського мистецтва, які знайшли органічне продовження у театральній педагогіці митця.

Мета й завдання дослідження. Представлена публікація має на меті розглянути творчий доробок В. І. Цветкова, мистецький і життєвий шлях якого є невід'ємною часткою вітчизняної театральної культури, відтворити його образ як актора, режисера, театального педагога.

Звертаючись, насамперед, до неопублікованих архівних матеріалів, до власних спостережень за творчими й педагогічними пошуками В. Цветкова та попередніх напрацювань, ми спробуємо систематизувати, узагальнити, доповнити й розширити інформацію щодо принципів виховання акторської та режисерської індивідуальності, якими керувався у своїй професійній діяльності відомий майстер сцени.

Методологія дослідження. Концепція дослідження ґрунтується на таких наукових підходах, як *історико-біографічний*, використаний для визначення ролі акторського та режисерського доробку В. Цветкова, виявлення художнього значення театральної школи К. С. Станіславського в творчості режисера; метод *структурного аналізу* при розгляді педагогічних досягнень «школи Цветкова» (методичних принципів та педагогічних прийомів виховання акторів і режисерів).

Аналіз останніх публікацій за темою. На даний час не існує фундаментальних театрознавчих праць, що висвітлювали б мистецьку діяльність В. Цветкова. Популярний біографічний нарис О. Седунової (2005), присвячений режисерові, розрахований на широке читачьке коло й може бути розцінений як крок до популяризації його творчості. Публікація Л. Колчанової (2015) в культурологічному українському журналі «Аркадія» надає інформацію про батьків В. Цветкова, його юнацьке захоплення театром, педагогічну працю режисера в Харківському інституті мистецтв. Одним з перших у вітчизняному театрознавстві наукових звернень до творчості митця є біографічна довідка про нього (Цветков Всеволод Іванович, 2017) та історичний нарис Г. Ботунової (2017) у Малій енциклопедії ХНУМ імені І. П. Котляревського, що вийшла друком до 100-річного ювілею вишу. Коротко окреслюється життєвий та творчий шлях режисера, подається інформація про його акторські ролі та режисерські постановки, приділено певну увагу досягненням В. Цветкова як педагога та завідувача кафедри режисури Харківського інституту мистецтв (1973–1978). Втім, відсутність поглибленого аналізу акторської, режисерської та педагогічної творчості В. Цветкова, яка охоплює період 1937–2005 рр., актуалізує розгляд питань, пов'язаних з його участю в розвитку традицій української театральної школи.

Виклад основного матеріалу. Всеволод Іванович Цветков народився 16 березня 1918 р. в родині лікаря. У дитинстві та юнацтві жив у Харкові, навчався мистецтву співу, танцю, малюванню, гри на фортепіано, захопившись театром, брав участь у шкільних виставах.

Завдяки родичам, які обіймали значні театральні-адміністративні посади, без особливих труднощів відвідував вистави харківських театрів і навіть бував у деяких з них на репетиціях. Незабутнє враження на юного театрала справили вистави Леся Курбаса «Народний Малахій» та «Джиммі Хіггінс» у театрі «Березіль». Згадуючи через багато років ці постановки, В. Цветков сформулював власне розуміння того, що робив у новаторських виставах керівник «Березоля»: «Курбас був режисером-філософом, здійснював постановки, вишукані за формою, масштабні за охопленням відображеної в них дійсності, трагічні за змістом та важкі для сприйняття неосвідченим глядачем» (цит. за: Седунова, 2005: 15). У своїх пошуках та експериментах «... не озирався ні на кого і ні на що; Курбас, перш за все, був великим художником» (там само). За свідченням В. Цветкова, у «Березолі» його вразили не лише постановочні рішення курбасівських вистав, а й сценічна манера поведінки акторів, особливо «зовнішній малюнок ролей, що вирізнявся експресивною пластичною виразністю» (там само). Пізніше, у своїй режисерській та педагогічній практиці, Цветков буде звертатися до «березільської традиції», домагаючись від учасників своїх постановок граничної пластичної виразності сценічного образу.

Творчу діяльність Цветков розпочав 1937 р., досягаючи акторську майстерність у студії Сценічних мистецтв при Харківському Державному театрі російської драми під керівництвом відомого актора та режисера, народного артиста РРФСР Н. Петрова. Пізніше, після його від'їзду з України, професійні дисципліни студійцям викладали народний артист СРСР А. Крамов та народний артист

УРСР В. Аристов. Звісно, творчість цих видатних діячів театру значною мірою вплинула на В. Цветкова, формуючи його як художника у повному сенсі цього слова. На заняттях в студії вони вели бесіди з учнями не тільки про тайни акторської професії, а й про літературу, живопис, театр і кіно, особливості творчості видатних акторів та режисерів, про музику – оперу, композиторів, художників, про театральні напрямки ХХ століття, які вплинули на розвиток сучасного сценічного мистецтва.

Ще будучи студійцем, у рамках виробничої практики, Цветков розпочинає артистичну кар'єру на сцені Харківського Державного театру російської драми. Талановитому вихованцю довірили головні ролі у поточному репертуарі. Віхами в театральній долі актора-початківця стали сценічні образи Кочкарьова в «Одруженні» М. Гоголя, Леоніда у «Вихованці» О. Островського, Глінкіна у «Фальшивій монеті» М. Горького, Кріспена в однойменній п'єсі А. Лесажа. При закінченні навчання в студії Сценічних мистецтв у червні 1941 р. названі ролі були зараховані В. Цветкову по курсу майстерності актора задля присвоєння кваліфікації «артист драми». У характеристиці, яку надав талановитому випускнику художній керівник курсу А. Крамов, відзначалося: «За трирічне навчання в студії та під час проходження виробничої практики в театрі Цветков В. І. виявив себе як дуже здібний молодий актор на амплуа – коханець, простака, з ухилом коміка, фат, різнохарактерний актор. Прекрасні зовнішні дані, голос та здібності дозволяють мені рекомендувати його у будь-яку культурну театральну справу. Необхідно додати, що Цветков у своїх роботах показав уміння правдиво, стильно і з гарною манерою зображати запропонований йому образ»

(Крамов, 1941). Відгук А. Крамова свідчить про те, що у процесі студійного навчання та сценічної практики педагогам вдалося розкрити різноманітні грані акторського таланту Цветкова, долучити його до створення сценічного образу за методикою школи психологічного театру К. С. Станіславського, ідеї та художні принципи якого він втілював згодом у своїй творчій і педагогічній практиці.

З перших днів Другої світової війни В. Цветков – актор Київського фронтового театру, що входив до складу діючої армії Південно-Західного фронту. 1942 року він бере участь у боях під Сталінградом. 1943 року, після поранення та демобілізації, Цветков повертається до фронтового театру, який згодом був направлений до міста Чити. Протягом 1943–1944 рр., будучи провідним актором театру, він з великим успіхом грає головні ролі у спектаклях за п'єсами Е. Ростана, О. Островського, В. Шекспіра, М. Лермонтова, Г. Ібсена. Проте, вимогливе ставлення до себе як художника змушує Цветкова шукати шляхи подальшого вдосконалення у професії.

1944 року він вступає на акторський факультет Харківського театрального інституту до класу своїх колишніх студійних вчителів, професорів А. Крамова та В. Аристова. Поряд із ними, акторську майстерність Цветкову викладає один з найбільш талановитих учнів Леся Курбаса, професор Л. Сердюк, народний артист СРСР, провідний актор Харківського українського драматичного театру імені Т. Шевченка. Підготовка, яку Цветков здобуває в інституті, сприяє його знайомству з курбасівським «методом перетворення», зро-станню майстерності створення сценічного образу.

Досвід, здобутий на професійній сцені та під час навчання в театральному інституті, дозволяє Цветкову,

ще залишаючись студентом, посісти гідне місце в трупі Харківського Державного театру російської драми, куди його знову запрошує працювати художній керівник театру А. Крамов. Починається новий етап у творчому житті Цветкова: актор з великим успіхом грає провідні ролі у виставах за сучасними та класичними сюжетами: Олексій («Звичайна людина»), Жадов («Дохідне місце»), Микола («Пам'ятні зустрічі»), Зернов («Про друзів-товаришів»), Лабінський («За тих, хто в морі»), Клавдіо («Багато галасу з нічого»), Муравйов («Весілля Кречинського»). Ці ролі ще раз доводять, що режисерська школа А. Крамова, заснована на традиціях сценічної педагогіки психологічного театру К. Станіславського, показала, які потужні можливості таїть у собі його система, зокрема, метод дієвого аналізу п'єси та ролі й метод фізичних дій, якими користувався А. Крамов під час репетиційної роботи з акторами Харківського державного театру російської драми.

1948 року, при закінченні навчання в інституті (як це вже було на випускному іспиті в Студії сценічного мистецтва), художній керівник курсу професор А. Крамов та голова державної комісії професор В. Аристов пропонують зарахувати по курсу акторської майстерності ролі, зіграні Цветковим у театрі, оцінивши творчі успіхи випускника на «відмінно» (Крамов, 1948).

1949 року, на честь 150-річчя від дня народження О. С. Пушкіна, Харківському державному театру російської драми було присвоєно його ім'я. Разом із провідними майстрами театру – народними артистами СРСР М. Тамаровою, І. Любичем, А. Воліним, С. Лерманом, А. Воронович – прекрасним акторським

ансамблем – В. Цветков стає кумиром багатьох харків'ян. Його гра у виставах – явище значне й незабутнє. Кожна сцена за участю талановитого актора відкривала глядачеві масштаб думок та почуттів героїв. Романтичні та соціальні персонажі, характерні ролі були зіграні так само блискуче, як і героїчні. Справжнім відкриттям для харків'ян стала одна з найкращих його акторських робіт – образ Люсіндо у «Хитромудрій закоханій» Лопе де Вега, який вирізнявся багатством емоційних фарб і високою майстерністю виконання. Переглянувши цю виставу під час гастролей Харківського театру імені О. С. Пушкіна, тодішній головний режисер театру Мосради народний артист СРСР Юрій Завадський¹ запропонував Цветкову дебют в цій ролі на сцені свого театру (Завадський, 1954). Видатний режисер акцентував те, що до нього в театр «прагне потрапити величезна кількість людей: молодь і актори з великими іменами» і що він, як художній керівник театру, «почав укрупнювати та розвивати театр і збирати у ньому талановитих людей, вільних від всілякої рутини, готових на велику, безкорисливу, справді творчу роботу» (там само). Однак з ряду причин В. Цветков не зміг прийняти пропозицію метра театральної режисури, який гідно оцінив талант та високий рівень його акторської майстерності.

У прагненні досягти нових творчих вершин, намагаючись розширити рамки своєї діяльності в театральному мистецтві, 1950 р. Цветков знову вступає до Харківського театального інституту – цього разу заради осягнення основ режисерської професії (в майстерню А. Крамова та В. Аристова). На режисерському та акторському

---

¹ Лауреат Сталінської премії.

факультетах Харківського театрального інституту викладали, в тому числі, учні Леся Курбаса, народні артисти СРСР І. Мар'яненко, Л. Сердюк, Д. Антонович, народна артистка УРСР В. Чистякова, заслужений артист УРСР Р. Черкашин, чії педагогічні пошуки були спрямовані на збереження та розвиток акторських традицій курбасівської школи. Спостерігаючи за роботою корифеїв українського театру, Цветков інтуїтивно «фіксував» їхню методику роботи зі студентами, особливості метафоричного методу створення акторського образу. Згодом досвід курбасівців він використовуватиме у своїй режисерській та педагогічній практиці.

Закінчивши 1955 року навчання в Харківському театральному інституті та отримавши диплом з відзнакою за спеціальністю «Режисер українського музично-драматичного театру», В. Цветков за направленням Міністерства культури СРСР їде працювати до Воронізького драматичного театру імені О. Кольцова, де ставить виставу за романом Ф. Достоєвського «Гравець». Молодий режисер намагається вибудувати досконалий акторський ансамбль, розкрити стильові особливості літературної основи спектаклю, знайти вірний темпоритм розвитку сценічної дії, налагодити творчі стосунки з акторами та ділові відносини з головним режисером театру, який контролював процес постановки аж до прем'єри. Наступні вистави за п'єсами Лопе де Веги («Хитромудра закохана»), С. Альошина («Одна»), Едуардо де Філіппо («Філумена Мартуруано»), М. Вінникова («Коли цвіте акація») дозволили молодому режисерові опанувати на практиці особливості роботи з акторами за методом дійового аналізу та інші

прийоми психологічного театру, набуті від його вчителів в Харківському театральному інституті.

Особливо відзначимо, що під час постановки спектаклю «Коли цвіте акація» В. Цветков був не тільки актором, режисером, а й композитором. Доля щедро нагородила його різнобічними здібностями. В юності, вивчаючи музику, він зумів навіть досягнути закони композиторської творчості. Створюючи постановочний задум, режисер розробив і музичну партитуру вистави, до якої їм було написано дев'ять оригінальних музичних номерів. Після успішної «проби пера» в ролі композитора, в майбутньому Цветков за потреби продовжуватиме писати музику до драматичних та комедійних вистав, водевілів. У тому числі, під час викладацької праці зі студентами в театральних вишах.

Справжній успіх у «воронізький період» приходить до Цветкова-режисера 1957 р. після постановки вистави «Дмитро Стоянов» Б. Левантовської, за яку режисер отримує диплом I ступеня та звання лауреата премії Ленінського комсомолу. Проте, на злеті своєї акторської та режисерської популярності (воронізький глядач полюбив його сценічних героїв), Цветков іде з театру й повертається до Харкова, де від 1958 до 1961 р. працює старшим режисером обласного телебачення. В його постановочному багажі з'являються телерепортажі про «трудові будні» харків'ян, літературно-музичні програми, присвячені видатним діячам української та російської культури, й, нарешті, телевізійні художні фільми.

1961 року, після успішної постановки телефільмів «На дачі» (за А. Чеховом), «Усмішки Остапа Вишні», де В. Цветков одночасно був сценаристом, режисером та

композитором, його запрошують працювати режисером Ялтинської кіностудії. Протягом короткого часу Цветков знімає два фільми поспіль, у процесі постановки яких йому разом із оператором доводиться вирішувати непрості питання, пов'язані з пошуком органічної поведінки в комедійному фільмі дітей-акторів та стилістики кожного кадру картини. Фільми «Дресирувальники» та «Важкі діти», поставлені Цветковим, з великим успіхом йшли на екранах кінотеатрів Радянського Союзу, були відзначені дипломами на всесоюзних кінофестивалях, дозволили розкрити нові грані таланту митця як режисера ігрового художнього кіно. Ці фільми, різні за сюжетами, формою та режисерськими прийомами, були схожі за тематикою. Головні герої цих картин – так звані «важкі» діти, у вихованні яких у дорослих були серйозні проблеми. Як знаходити з такими дітьми «спільну мову», і намагався показати на екрані режисер В. Цветков разом з юними акторами та плеядою талановитих і популярних майстрів, які блискуче відчували комедійну стихію фільму: Г. Віциним, Т. Пельтцер, Р. Ніфонтовою, А. Дмитрієвою, Н. Івановою та іншими.

Робота в кіно, звісно, відрізнялася від того, що Цветкову доводилося створювати у театрі. В кіно, як і на телебаченні, є поняття «крупного кадру», тому можна було наголошувати деталі, багато чого вирішувати монтажем. Але і в кіно, і в театрі, і взагалі в будь-якому виді мистецтва – ідея, задум, стилістика, художні рішення Цветкова розкривали сутність твору, і режисер усіяко намагався допомогти глядачеві побачити й зрозуміти свій творчий задум.

1963 р., у зв'язку з реформуванням Ялтинської кіностудії (яка стає філією московської Кіностудії імені М. Горького)

та зміною умов роботи, В. Цветков йде з кіно. Цього ж року він приймає пропозицію перейти на роботу в один із найстаріших театрів Росії – Ярославський академічний драматичний театр ім. Ф. Г. Волкова. З періодом режисерської діяльності В. Цветкова у цьому театрі (1963–1972) пов'язана і його плідна робота як викладача акторської майстерності в Ярославському театральному училищі (нині – Ярославський державний театральний інститут).

Людина енциклопедичних знань і прозорливого розуму, тонкий психолог, В. Цветков залучає до своїх театральних постановок акторів Волківського театру, різних за амплуа, творчими можливостями, захоплюючи їх своїми задумами і, у свою чергу, знаходить в них для себе опору та допомогу. Провідні актори Е. Сумська, Ф. Раздьяконов, В. Нельський, Н. Терентьева, В. Солопов, Л. Макарова, С. Ромаданов стали вірними прихильниками його творчих шукань. Саме з ними режисер створив спектаклі «Міра за міру» В. Шекспіра, «Склянка води» Е. Скриба, «Варшавська мелодія» Л. Зоріна, «Мої знайомі» В. Шавріна, «Фальшива монета», «Васа Железна», «Вороги» М. Горького та ін., що з успіхом йшли не один театральний сезон та потрапили до сценічного літопису театру.

1971 р. В. Цветков, поряд із провідними майстрами Волківської сцени, отримує почесне звання «Заслужений артист РРФСР», що свідчить про його значний особистий внесок у розвиток сценічних традицій, зокрема, психологічного театру. Поєднуючи роботу в театрі імені Ф. Г. Волкова з викладацькою в Ярославському театральному училищі, засновником якого був видатний майстер сцени, режисер, педагог, народний артист СРСР Ф. Шишигін. В. Цветков уважно стежить за творчими

та педагогічними відкриттями метра театральної режисури, автора власної системи театральної освіти, що розвивала основні методи К. Станіславського.

Викладацька праця виявилася для Цветкова не менш важливою справою, ніж режисерська діяльність. Разом з Ф. Шишигінім, який належав до плеяди відомих діячів російської театральної культури ХХ ст., він розробляє методику викладання акторської майстерності, що стала основою професійного навчання вихованців Ярославської театральної школи. І саме сюди тепер була спрямована його воля режисера та педагога. Уроки сценічної майстерності, які автор статті мав можливість отримати в акторській майстерні В. Цветкова (1963–1967), проходили вдень, після ранкових репетицій в театрі, та ввечері, якщо режисер був вільний від участі у підготовці вистави. Заняття з Цветковим, в якому розкрився талант педагога «від Бога», свідчили про те, що праця актора може бути захоплюючою, цікавою й творчою. І лише копітка робота у навчальному класі чи в репетиційній залі може гарантувати легкість та невимушеність на сцені.

Педагогічні пошуки митця ґрунтувалися на всебічному вияві особистостей актора, творчому розвитку індивіда. В. Цветков постійно звертався у своїх педагогічних прийомах роботи з актором до театральної системи К. Станіславського. Мистецтво театру було для нього нерозривно пов'язане з природою та життям: Цветков був упевнений в тому, що мистецтво не може бути обмеженим якимись рамками. Отже, працюючи з учнями, він прагнув до виявлення в педагогіці певного змісту, пов'язуючи його з пошуками власного педагогічного методу, співзвучного сучасному стану театральної справи.

На ранніх етапах роботи з майбутніми акторами над сценічним твором В. Цветков попереджав їх про небезпеку нехтування режисерським аналізом під час вивчення особливостей п'єси, її тексту (проблема «автор та актор», «актор – виконавець ролі»). Осмисленість визначала увесь процес його творчості, в якій велику увагу майстер приділяв особливостям роботи режисера з актором. На перший план він висував роль фантазії та уяви і вказував на необхідність трьох основних типів асоціативних дій, що народжуються саме під впливом уяви: 1) визначення смислової концепції ролі; 2) «вмикання» здатності артиста викликати в себе настрій, споріднений тому, що виражений у п'єсі; 3) залучення асоціацій, безпосередньо пов'язаних із власним життєвим досвідом та уявленнями артиста. Багато часу В. Цветков віддавав безпосередньо репетиціям вистави, які передували прем'єрі. Особливу увагу він приділяв питанню про акторське хвилювання та його переборювання при виході артиста на сцену.

Творчий підхід до постановки навчальної вистави був органічно пов'язаний у Цветкова-педагога з трьома найважливішими особливостями його творчого методу. До першої з них слід віднести постійне бажання розглядати гру актора на сцені як «живе життя». Головним засобом успішного сценічного втілення п'єси при такому тлумаченні виконавського мистецтва В. Цветков вважав здатність знайти логіку поведінки героя у виставі. Мистецтво логічно розгортати сценічну лінію персонажа в подіях п'єси він тісно пов'язував з іншою особливістю – поняттям так званого «горизонтального мислення». Третя важлива риса його методу – прагнення

до гармонійної пропорціональності внутрішнього змісту та характерності образу, що дається знаки у визначенні основного темпоритму його втілення. До цього треба додати, що В. Цветкову були притаманні гнучкість та проникливість в оцінці творчих здібностей учнів, на яких він мав беззаперечний вплив.

Як у режисерському мистецтві, так і у педагогіці В. Цветков був дійсно творчою людиною. У постановках режисера з акторами Волківського театру на сцену виходили його учні, зайняті в окремих епізодах. І це давало їм можливість спостерігати на практиці органічне злиття в єдине художнє ціле всіх елементів вистави. В розмовах з майстром про особливості сценічного мистецтва вони завжди відчували масштаб його обдарування та широту його творчих інтересів.

Серед вихованців «школи В. Цветкова», які здобули акторську освіту в Ярославському театральному училищі, – народні (Т. Іванова, С. Яшин) та заслужені (М. Шумілова, Л. Бинова, М. Щербаков, Є. Новікова) артисти Росії, заслужений діяч мистецтв України С. Гордєєв та інші. Одним зі своїх перших вчителів вважали В. Цветкова заслужений діяч мистецтв Росії В. Боголепов та актор МХАТу, народний артист Росії В. Гвоздицький².

Таким чином, можна стверджувати, що в «ярославський період» творчості виховання молодих обдарувань стало для В. Цветкова не менш важливою справою, ніж режисерська діяльність.

---

² Останній на титульному аркуші своєї книги «В это мгновение театра», що вийшла 1998 р. й була подарована В. Цветкову, написав: «Улюбленому вчителю!!! Якби знати, якби знати... тоді, давно, що Ви були нашим щастям!!! Спасибі! Завжди Ваш учень, пташеня і вдячний за все! [Москва, Художній театр, травень 2004 р.» (Гвоздицкий, 1998).

1972 р. за сімейними обставинами Цветков залишає роботу в Ярославському театрі та повертається до Харкова, де починає викладати в Харківському інституті мистецтв на кафедрі акторської майстерності, а через рік – обирається завідувачем кафедри режисури. Як покаже час, запрошення працювати в Alma mater відкриє період найвищих досягнень Цветкова в театральній педагогіці, створить передумови для подальшого пошуку власних підходів до виховання творчої молоді.

Очолити кафедру, новий керівник, окрім лекцій з акторської майстерності та режисури і практичних та індивідуальних занять зі студентами, починає активно вдосконалювати навчальні плани, програми, методичну документацію з курсів «Майстерність актора», «Режисура драматичного театру», «Робота режисера з композитором». «Робота режисера з художником», «Театральна педагогіка» та ін. Для студентів режисерського відділення В. Цветков розробляє «Схему постановочного плану вистави» та методика її застосування у виховному процесі, видає друком методичний посібник «Шлях до спектаклю (Експлікація спектаклю та експлікація роли)» (Цветков, 1992), епіграфом до якого бере думку Леся Курбаса: «Те, що колись великі артисти надавали несвідомо, ми повинні давати в найдосконалішій формі й усвідомлено» (Цветков, 1992). У цьому посібнику, як і в наступній праці «Формула творчості сценічного пошуку» (Цветков, 1993), автор вперше у своїй педагогічній практиці підіймає питання управління евристичними процесами стосовно сценічного мистецтва, «звертає увагу на принцип “від свідомого через підсвідоме до надсвідомого”, тобто через розумове до інтуїції,

а далі до осяяння відкриття, що стає вирішальним для успіху справи. Це і є те необхідне, що було заповідане Л. С. Курбасом» (Колчанова, 2015: 44).

Працюючи зі студентами акторського відділення, Цветков продовжує вдосконалювати методику роботи актора над роллю. Вправи «за системою Станіславського», етюди, аналіз ролі та втілення режисерського задуму п'єси, що входили до навчальних програм усіх без винятку театральних інститутів колишнього СРСР, стають провідними в його підходах до професійного виховання актора. При цьому Цветков-педагог постійно взаємодіє з корифеями українського театру Л. Сердюком, Р. Черкашиним, Д. Антоновичем, В. Чистяковою, Д. Власюком, а також з майстрами російської сцени Ю. Завадським, М. Кедровим (лабораторія режисури 1960–1965 рр.), Г. Товстоноговим (режисерські курси 1983 р.), що суттєво вплинули на розробку В. Цветковим концепції та принципів підготовки професійних кадрів для українського театру, визначили тематику його теоретичних праць (Ботунова, 2017: 122).

Особливо зазначимо, що В. Цветков, як досвідчений майстер сцени, практик у режисурі та театральній педагогіці, намагається точно формулювати свої думки, фіксуючи свій досвід та теоретичні знання спочатку у зошитах-конспектах та записних книжках, а потім перевіряючи записане в реальних умовах навчального процесу. У педагогічній діяльності професор В. Цветков дотримується класичної методики виховання, вважаючи, що ніщо не має бути консервативнішим за учбовий заклад – школу, інститут, академію, які зобов'язані передати все справжнє, знайдене раніше і накопичене

століттями найсвітлішими головами і талантами людей. Якщо, звісно, думати про фундаментальні знання професії, про її технології в майбутньому³.

Режисерсько-педагогічна практика зміцнила переконання В. Цветкова щодо того, що смілива ідея, гарний драматургічний матеріал, грамотно розроблений задум спектаклю є необхідними умовами, за яких сьогодні тільки й можливо виховати актора, спроможного зробити справжній сучасний спектакль. Творчі пошуки В. Цветкова поставали справжнім джерелом, яке жило українську театральну школу. Під їх впливом виростав новий тип актора, захопленого драматургією І. Франка, Л. Українки, М. Куліша, В. Розова, А. Арбузова, здатного розібратися в найтонших психологічних відтінках почуттів героїв п'єс цих майстрів.

Виховуючи молодь, режисер вів її за собою, ділився своїми планами й думками, і учні у відповідь платили йому повагою, захопленням і подякою. В. Цветков удався до театральної педагогіки з усією, властивою йому, пристрасстю і послідовністю. Навчаючи молодь техніці створення сценічного образу, звертаючись до драматургії, Цветков-педагог виходив зі стилю автора, з психології образу та індивідуальних особливостей майбутнього актора. Відкидаючи найчастіше застосований підхід до ролі, коли актор шукає в ній передусім можливість виразно показати свої зовнішні дані, він намагався в кожному сценічному персонажі знайти його живе, неповторно індивідуальне зерно, розкрити перед учнями складний світ людських пристрасстей і переживань.

---

³ Ця думка проводиться в неопублікованих рукописах 1998 р. (Цветков, 1998).

Майстер намагався всебічно розкрити талант своїх вихованців: вчив їх бачити драматизм у повсякденному житті, прищеплював любов до літератури, вміння глибоко розуміти її й розрізняти стильові особливості драматичних творів.

У захваті від інтелігентності та блискучого розуму Цветкова, його вміння захоплюватися самому та захоплювати інших, студенти намагалися бути схожими на майстра. На заняттях з акторської майстерності та режисури Цветков завжди був доброзичливий та енергійний, а його ненаситній спразі творити можна було щиро позаздрити! Інтереси педагога були справді всеосяжними. Поза його увагою не залишилася жодна подія суспільного життя, тим більше – мистецтва. У помешканні режисера, куди шлях було відкрито колегам, студентам, друзям, можна було побачити книги з різних галузей мистецтва, психології, науки, педагогіки, журнали, що висвітлюють події театру та кіно, газетну періодику. На стінах висіли його портрети в ролях, афіші та фотографії вистав, поставлених Цветковим. Все це вражало та створювало особливу ауру. Його лекції, репетиції, практичні та індивідуальні заняття зі студентами Харківського інституту мистецтв (1972–1997), пізніше, – Харківської державної академії культури (1997–2005), ставали підґрунтям для його міркувань, глибоких роздумів та висловлювань, завжди підпорядкованих єдиній стрункій лінії.

Під час роботи в Харківській державній академії культури темою роздумів професора В. Цветкова були сценічні відкриття К. Станіславського, які він вважав вихідним моментом для подальшої розробки методики виховання акторів і режисерів театру й кіно на факультеті

театрального мистецтва, «суттєвим чинником для вдосконалення навчального процесу», з урахуванням «нової, порівняно нещодавно виниклої науки, – психології творчості та евристики» (Цветков, Гордєєв, Борис, 1997: 3). «В історії театральних реформ К. С. Станіславський вважається одним з перших, хто прокладав шлях для цієї науки. Їх джерела – в його незабутніх постановках, аналіз роботи над якими давав режисеру шлях усвідомленого управління творчістю», – підкреслює В. Цветков (там само). Уявляючи всю складність досягнення поставленої мети, В. Цветков розробляє евристичні завдання та алгоритм творчого процесу постановки спектаклю. В його розумінні система «дійсно може стати шляхом до керування евристичними процесами, а разом – система, психологія творчості та евристика – можуть так вплинути на сценічне мистецтво, що театр заграє новими фарбами» (там само). Не претендуючи на повне розкриття інтимного світу підсвідомості режисера, тим більш, струнку систему висновків щодо моделювання потаємного психічного акту народження сценічного образу, він зачіпає проблематику евристики і тільки висловлює низку положень, які можуть мати певні перспективи в подальших пошуках сучасних технологій створення режисерського задуму вистави (там само: 5). Це питання Цветков розглядає на межі теорії режисури та психології творчості, спираючись на методологію «настанови», що була розроблена знаним вченим, академіком Д. М. Узнадзе (2001). Теорія «настанови» передбачає можливість свідомого цілеспрямованого впливу на підсвідому сферу людської психіки, управління підсвідомими процесами за допомогою створення уявної

ситуації. (Узнадзе, 2004: 5). На цьому фундаментальному принципі й заснована, по суті, система К. Станіславського.

Спираючись на досвід видатних майстрів театру – К. Станіславського, В. Немировича-Данченка, В. Мейсрхольда, А. Таїрова, Л. Курбаса, М. Крушельницького, О. Попова, Г. Товстоногова – В. Цветков намагається проаналізувати складові процесу створення режисерського задуму: від вибору драматургічного твору та специфічного проникнення в його матеріал до кристалізації сценічного образу. Йому стає зрозумілим, що саме в складній діалектичній взаємодії, а не в механічній черговості, відбувається робота свідомості та над-свідомості, інтелекту, емоцій, волі, досвіду, інтуїції режисера. В. Цветков розглядає цей процес саме як психічну цілісність, яка надає можливість постановнику створювати сценічний образ вистави. Він намагається роз'яснити учням: складність роботи над виставою визначається тим, що в творчості режисера питання змісту та форми виступають разом і що дійсність, яка відображена в п'єсі, потребує пошуку сценічного рішення всіх компонентів вистави.

Не раз протягом своєї режисерської та педагогічної діяльності В. Цветков мріяв повністю віддатися науково-дослідній роботі, щоб узагальнити свої погляди на театральне мистецтво. Підтвердженням тому є його публікації з театральної педагогіки, оприлюднені в пресі, мистецтвознавчих журналах, наукових збірниках (Цветков, 1976; Цветков, 1986 та ін.), що послужили основою майбутніх розділів його посібників, які вже згадувались вище, і, нарешті, ще одного, «Основи

класичної режисури» (Цветков, 2003), де послідовно представлені пошуки автора у створенні сучасної методики підготовки режисерів, акторів професійних театрів, кіно і телебачення, сутність його педагогічного методу, в якому знайшли розвиток новаторські відкриття видатних майстрів театру.

Талановитий режисер, який довго шукав свій шлях виховання актора та режисера й, нарешті, знайшов його, спираючись на педагогічні відкриття К. Станіславського, В. Цветков виховав цілу плеяду українських акторів, режисерів, театральних педагогів, які сьогодні успішно працюють в національних театрах, мистецьких навчальних закладах України та за кордоном. Серед його вихованців, відомих майстрів театру – заслужені артисти України Л. Богдан, С. Щербаков, О. Стеценко, Е. Безродний, М. Стрільченко, С. Федоренко, В. Брильов, режисери – заслужений діяч мистецтв України Я. Федориншин, В. Амосов, Л. Педан, О. Михайлов, Ю. Костенко, Т. Бушуєва, І. Істоміна, С. Березняк, театральні педагоги – заслужений діяч мистецтв України С. Гордєєв, Л. Колчанова, Є. Субота та інші.

Висновки. Багатогранна акторська, режисерська, композиторська, педагогічна діяльність В. І. Цветкова, яка розгорталася в 1937–2005 рр., стала яскравою сторінкою театральної культури України та зарубіжжя. В. Цветков віддав їй найкращі роки свого творчого життя. Людина виняткової ерудиції, високої культури, талановитий спеціаліст у царині театральної освіти, він зробив значний внесок у реформування харківської театральної школи, запровадивши ефективну методику підготовки українських акторів і режисерів. Визначним здобутком Цветкова-викладача

стало запровадження в роботі зі студентами новітніх досягнень у сфері психології, фізіології, теорії театру й кіно. Зокрема, суттєве значення для вдосконалення процесу навчання мало органічне поєднання ним системи Станіславського з евристичними відкриттями у психології творчості. Не менш важливим чинником творчої еволюції видатного педагога був досвід спільної викладацької праці з корифеями українського театру – учнями Леся Курбаса, що пройшли систему виховання, яку умовно можна назвати школою «синтетичного актора».

Творча та педагогічна спадщина В. Цветкова увійшла до театральної скарбниці ХХ ст., стала духовною опорою театру майбутнього. Великий і плідний шлях митця, який створив близько 100 сценічних образів, 80 вистав, телевізійні та художні фільми, виховав кілька поколінь майстрів театру, його особиста методика професійної підготовки актора та режисера в театральному виші дають всі підстави стверджувати, що різноманітні грані мистецької спадщини його вчителів – В. Петрова, А. Крамова, В. Аристова, О. Сердюка – яскраво проступили у творчості їхнього талановитого учня, що традиції, естетичні засади театральної педагогіки К. Станіславського іскрами спалахнули в його художніх здобутках, в найкращих режисерських роботах, новітніх досягненнях його театральної школи, яка значно розширила творчі можливості акторського та режисерського мистецтва, стала невід'ємною складовою сценічної культури.

Передаючи свій досвід молоді, відомий митець пов'язував викладання технології акторської майстерності та режисури із сучасною практикою театру, ніколи не зупинявся на досягнутому, постійно перебував у пошуку.

Школа В. Цветкова побудована на творчій спільності вчителя й учня. Кілька поколінь творчої молоді вчилися по його посібникам з режисури та акторської майстерності, в яких митець прагнув передати учням свій багаторічний технічний та художній досвід актора, режисера, педагога. Створенням, у співавторстві з колегами, методичного посібника «Майстерність режисера. Евристичні завдання по управлінню творчим процесом» В. Цветков здійснив визначну місію в театральній педагогіці: виступив як «сталкер», з метою ввести початківців, акторів та режисерів, у професію, відкривши систему К. Станіславського як джерело сценічної майстерності.

Визначний режисер, театральний композитор, В. Цветков був одночасно й педагогом, автором навчальних посібників і статей зі сценічної майстерності та режисури, методики їх викладання, Але в якій би галузі практики й теорії театального мистецтва не виступав В. Цветков, перед нами, перш за все, Людина з великої літери. Для молодого покоління акторів і режисерів В. Цветков – ідеал гармонійної особистості, яка пізнала щастя натхненної праці та життя в мистецтві.

Перспективами дослідження є подальше вивчення особливостей багатогранного творчого доробку В. Цветкова, цінність якого полягає в можливості його використання у практиці митців сучасного театру, викладачів театральних вишів, чия діяльність спрямована на збереження та розвиток традицій української театральної школи.

ЛІТЕРАТУРА

- Ботунова, Г. Я. (2017). Театральна освіта в Харкові: від драматичної школи до Національного університету. В кн. *Харківський національний університет мистецтв імені І. П. Котляревського, 1917–2017: Мала енциклопедія*. Т. 2.

- Театральне мистецтво, сс. 11–148. Харків: Водний спектр Джі-Ем-Пі.
- Гвоздицкий, В. В. (1998). *В это мгновение театра*. Москва: Серафима. (Примірник з подарунковим надписом В. І. Цветкову від В. В. Гвоздицького). Архів С. І. Гордєєва, од. збер. 19.
- Завадский, Ю. А. (1954). Письмо к В. И. Цветкову от 30 июня 1954 г. Москва, Ордена трудового красного знамени Драматический театр им. Моссавета [Машинопис, офіційний бланк, ксерокопія]. Архів С. І. Гордєєва, од. збер. 41.
- Колчанова, Л. (2015). *Відкриють вчені ще одне сузір'я, що буде мати вчителя ім'я*. Аркадія, 3(44), 41–44.
- Крамов, А. Г. (1941). Творческая характеристика на выпускника Студии сценических искусств при Харьковском гостеатре русской драмы. Харків. [Машинопис, офіційний бланк]. Архів С. І. Гордєєва, од. збер. 35.
- Крамов, А. Г., Аристов, В. М. (1948). Служебная записка директору Харьковского театрального института, Деканату актерского факультета. Харьков. [Машинопис, офіційний бланк]. Архів С. І. Гордєєва, од. збер. 37.
- Седунова, Е. (2005). Театральный роман Всеволода Цветкова. *Событие*, 3–9 марта, 15.
- Узнадзе, Д. Н. (2001). *Психология установки*. Санкт-Петербург: Питер. (Серия «Психология-классика»).
- Узнадзе, Д. Н. (2004). *Общая психология*. Санкт-Петербург: Питер. (Серия «Живая классика»).
- Цветков, В. И. (1976). В одной руке два арбуза не унести. *Советская культура*, 5 окт., 6.
- Цветков, В. И. (2003). *Основы классической режиссуры*. (Учеб. пособие). Ростов на Дону: Феникс.
- Цветков, В. (1998). *Странствование по дебрям сценической науки: (арифметика и алгебра мастерства актера и режиссера)*. [Машинопис]. Харків. Архів С. І. Гордєєва, од. збер. 19.
- Цветков Всеволод Иванович (2017). В кн. *Харківський національний університет мистецтв імені І. П. Котляревського, 1917–2017: Мала енциклопедія*. Т. 2. Театральне мистецтво. Загальноуніверситетські кафедри і підрозділи, сс. 245–246. Харків: Водний спектр Джі-Ем-Пі.
- Цветков, В. І. (1986). До секретів проблеми. *Український театр*, 6, 6–8.
- Цветков, В. І. (1992). *Путь к спектаклю (Экспликация спектакля и экспликация роли)*. (Навчальний посібник). Харків: ХІМ.
- Цветков, В. І. (1993). *Формула творчості сценічного пошуку*. (Навчальний посібник). Харків: ХІМ.
- Цветков, В. І., Гордєєв С. І., Борис І. О. (1997). *Майстерність режисера. Евристичні завдання по управлінню творчим процесом*. (Навчально-методичний посібник). Харків: ХГІК.

Serhiy Hordieiev

Kharkiv State Academy of Culture,
Honoured Artist of Ukraine, PhD in Art Studies, Full Professor,
Head of the Department of Directing
e-mail: svishenka@mail.ru
ORCID iD: 0000-0002-5654-0837

**THEATRICAL AND PEDAGOGICAL PRINCIPLES
OF V. I. TSVIETKOV IN THE FORMATION
OF THE UKRAINIAN ACTOR AND DIRECTOR**

Vsevolod Ivanovych Tsvietkov (1918–2011) belongs to the famous artists of Kharkiv region. His name is associated with an extremely fruitful period in the activities of the leading theatres and theatre universities, in particular, O. S. Pushkin Kharkiv Drama Theatre, Kharkiv Institute of Arts (now – I. P. Kotlyarevsky Kharkiv National University of Arts) and Kharkiv State Academy of Culture. V. I. Tsvietkov's acting, directing and pedagogical activity dates back to 1937–2005, he acted as a teacher in the 1960s. The background of V. I. Tsvietkov's pedagogical principles was, first of all, his own creative experience gained during acting and directing, theoretical and practical achievements of outstanding masters from the school of psychological theatre (K. Stanislavsky, V. Petrov, A. Kramov, F. Shishigin, G. Tovstonohov).

*In the critical heritage dedicated to V. Tsvietkov, the problems of the stage originality and pedagogical creativity based on the specifics of his directorial views, are revealed only fragmentary (Sedunova, 2005; Kolchanova, 2015; Botunova, 2017). The stage and pedagogical activity of the artist has not yet become the subject of in-depth scientific research, so **this article is the first attempt in this direction.***

*The author of the article sets **the purpose** to systematize, generalize, supplement and expand information about the work of V. Tsvietkov and his principles of educating acting and directing youth, with the aim to reproduce his image of an actor, musician, director, and theatre teacher; addressing, first of all, to personal archival materials and previous works. V. Tsvietkov's scenic searches are rooted in the creative discoveries of outstanding masters of Ukrainian and foreign theatre of the XX and the beginning of the XXI century, his "personal" page of aesthetic, professional, methodological research in the field of acting and directing, which are organically continued in theatrical pedagogy. **The main part of the article** examines the stages of formation and creative activity of V. Tsvietkov as an actor, director and theatre teacher.*

***Summed up,** that V. Tsvietkov, a talented director who was long seeking his way in directing theatre and cinema, methods of upbringing*

the actor, and finally found it, basing on the pedagogical discoveries of K. S. Stanislavsky, staged 80 plays, brought up a whole galaxy of Ukrainian actors, directors, theatre teachers, who nowadays successfully work in national theatres and abroad. Based on the analysis of the creative and pedagogical work of V. Tsvietkov, his contribution to the formation and development of the Ukrainian theatre school is determined. The artist successfully embodied the traditions of K. Stanislavsky and heuristic discoveries in the psychology of creativity in his directing and pedagogical method. Not least important for V. Tsvietkov's creative method was the experience of joint pedagogical work with the luminaries of the Ukrainian theatre, who passed the school of Les Kurbas on educating a "synthetic actor". V. Tsvietkov's multifaceted scenic and pedagogical activity, which unfolded in 1937–2005, significantly expanded creative possibilities of acting and directing, and became an integral part of domestic theatrical culture.

Key words: V. I. Tsvietkov; actor; director; teacher; O. S. Pushkin Kharkiv Theatre; Kharkiv Institute of Arts; Kharkiv State Academy of Culture; Tsvietkov's Theatre School.

REFERENCES

- Botunova, H. Ya. (2017). Theatre Education in Kharkiv: from Drama School to the National University. In Kharkiv I. P. Kotlyarevsky National University of Arts, 1917–2017: Brief Encyclopaedia. Vol. 2. Theatrical Art, pp. 11–148. Kharkiv: Vodnyi spektr GMP [in Ukrainian].
- Gvozditsky, V. V. (1998). At this Moment of the Theatre. Moscow: Serafima (The book with a gift inscription to V. I. Tsvetkov from V. V. Gvozditsky). S. I. Hordieiev's Archive, depository item 19 [in Russian].
- Kolchanova, L. (2015). Scientists will discover another constellation that will have a teacher's name. *Arcadia*, 3 (44), 41–44 [in Ukrainian].
- Kramov, A. G. (1941). Creative characteristics of a graduate of the Dramatic Art Studio at Kharkov State Russian Drama Theatre [Typescript]. Kharkiv. S. I. Hordieiev's Archive, depository item 35 [in Russian].
- Kramov, A. G., Aristov, V. M. (1948). Administrative note to Director of Kharkov Theatre Institute, Dean's Office of the Acting Department [Typescript]. Kharkiv. S. I. Hordieiev's Archive, depository item 37 [in Russian].
- Sedunova, E. (2005). Vsevolod Tsvetkov's theatrical novel. *Event – Sobytiye*, 3–9 March, 15 [in Russian].
- Tsvetkov, V. I. (1976). In one hand, two watermelons cannot be carried away. *Soviet culture*. October 5, p. 6 [in Russian].
- Tsvetkov, V. (1998). *Wandering Through the Wilds of Scenic Science: (arithmetic and algebra of an actor and director skills)* [Typescript]. Kharkov. S. I. Hordieiev's Archive, depository item 19 [in Russian].

- Tsvetkov, V. I. (1992) The path to a spectacle (Explication of a spectacle and explication of a role). (Study Guide). Kharkiv: KhIM [in Russian].
- Tsvetkov, V. I. (1993). The formula for the scenic search creativity. (Study guide). Kharkiv: Kharkiv Institute of Arts [in Ukrainian].
- Tsvietkov Vsevolod Ivanovych (2017). In Kharkiv I. P. Kotlyarevsky National University of Arts, 1917–2017: Brief Encyclopaedia. Vol. 2. Theatrical Art, pp. 245–246. Kharkiv: Vodnyi spektr GMP [in Ukrainian].
- Tsvietkov, V. I. (1986). To the secrets of a problem. Ukrainian Theatre, 6, 6–8 [in Ukrainian].
- Tsvietkov, V. I. (2003). Fundamentals of Classical Directing. (Study Guide). Rostov-on-Don: Feniks [in Russian].
- Tsvietkov, V. I., Hordieiev, S. I., Boris, I. O. (1997). Stagecraft. Heuristic Tasks on Managing the creative process. (Study Guide). Kharkiv: KhDIC [in Ukrainian].
- Uznadze, D. N. (2004). General Psychology. St. Petersburg: Piter. (“Living Classics” series) [in Russian].
- Uznadze, D. N. (2001). Suggesting Psychology. St. Petersburg: Piter. (“Psychology-classics” series) [in Russian].
- Zavadsky, Yu. A. (1954). Letter to V. I. Tsvetkov dated 1954, June 30, Moscow, Order of the Red Banner of Labor Mossovet Moscow Drama Theater [Typescript, photocopy]. Kharkiv. S. I. Hordieiev’s Archive, depository item 41 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 8 листопада 2021 р.